

Związki A^{II} B^{VI} jako materiały do wytwarzania elementów przepuszczalnych dla podczerwieni

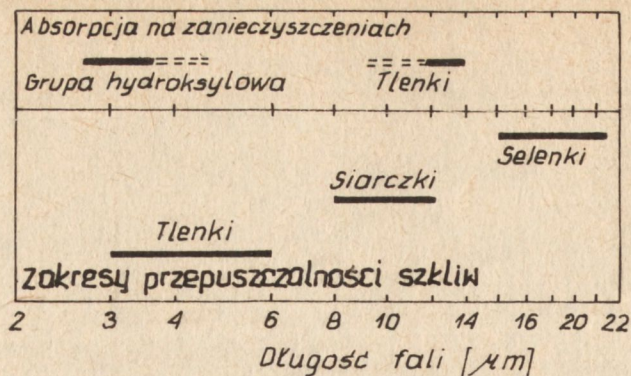
1. INFORMACJE WPROWADZAJĄCE

Promieniowanie podczerwone i urządzenia do jego generacji i detekcji, zawierające stosowne elementy optyczne (okna, soczewki) przepuszczalne dla promieniowania podczerwonego, znajdują szerokie zastosowanie do kontroli procesów technologicznych (np. w przemysłach chemicznym i petrochemicznym), w analizie chemicznej zanieczyszczeń, w medycynie do celów badań termograficznych, w geofizyce - do satelitarnych termowizyjnych badań zasobów minerałów. W termowizji obiektów ziemskich o temperaturze ok. 300 K, zbliżonej do temperatury ciała, szczególną rolę odgrywają materiały przepuszczalne dla promieniowania w przedziale 8 - 13,5 μm , odpowiadającego przepuszczalności tzw. "okna atmosferycznego". W przedziale tym mieści się zarazem długość fali 10,6 μm , odpowiadająca emisji lasera CO₂.

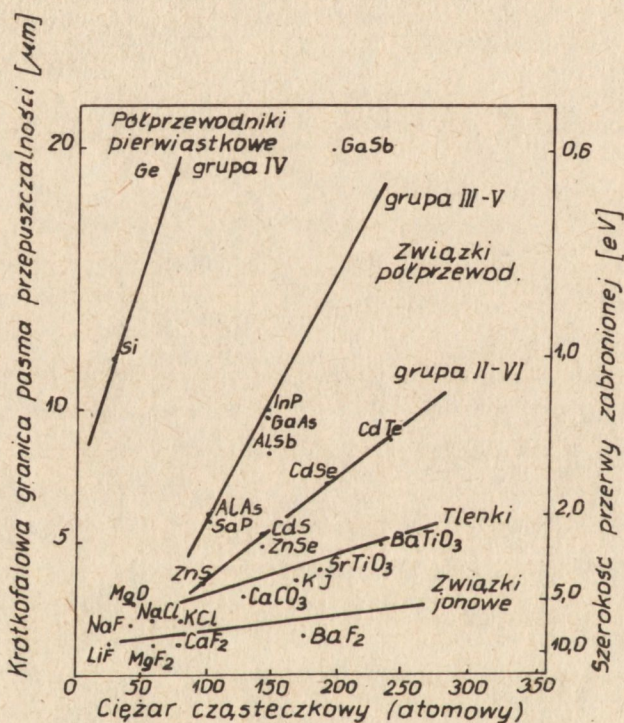
Stosowane materiały optyczne można podzielić najogólniej na szkliva i materiały krystaliczne. Zakresy przepuszczalności dla szkliv tlenkowych (na bazie SiO₂; SiO₂, B₂O₃, P₂O₃; GeO₂, Al₂O₃, TeO₂, As₂O₃) oraz chalcogenkowych (na bazie As+S/Se) oraz Ge+As/Sb/+Se) podaje schemat na rys. 1 [1].

Do optycznych materiałów krystalicznych należą: chlorki metali alkalicznych i metali ziem alkalicznych, tlenki, pierwiastki półprzewodnikowe grupy IV, związki półprzewodnikowe grup II i VI oraz III i V.

Rysunki 2 i 3 przedstawiają odpowiednio dolną i górną granicę długości fal pasm przepuszczalności dla wymienionych materiałów krystalicznych, uwidaczniając zarazem związki granic pasma z naturą wiązań (wiązania jonowe - wiązania kowalenne) i masami cząsteczkowymi [1].

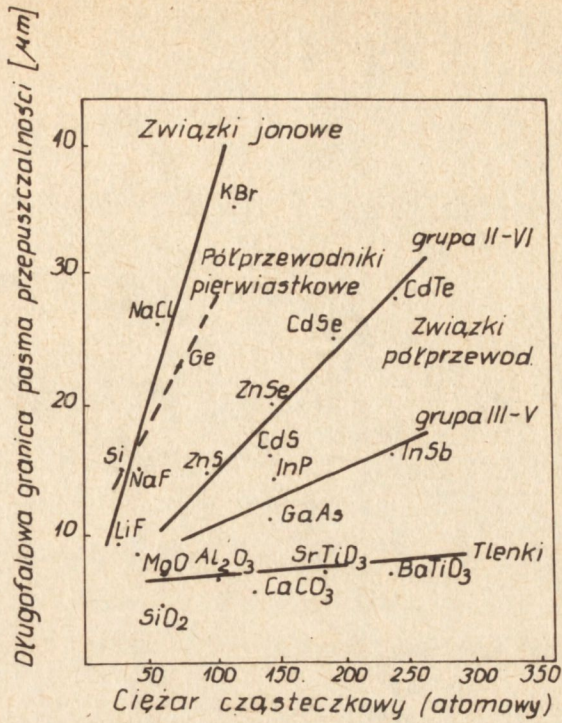
Rys. 1. Zakresy przepuszczalności szkliv

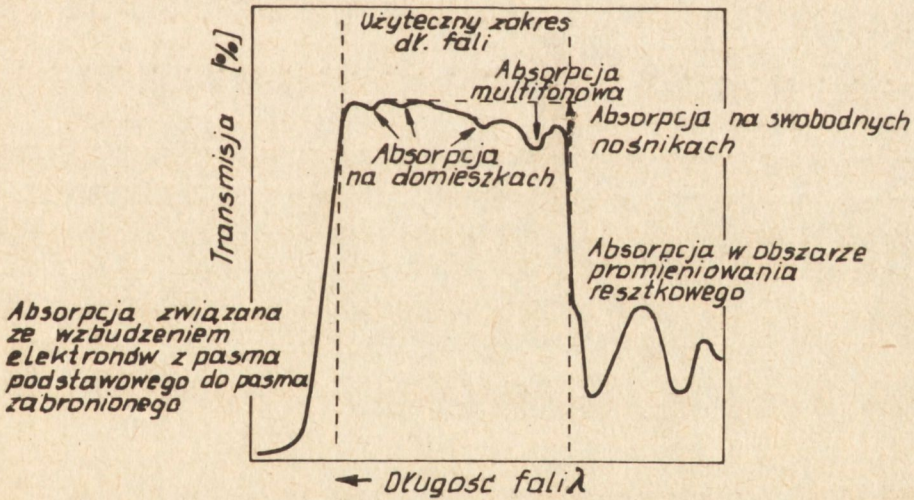
Rys. 2. Krótkofalowe granice pasm przepuszczalności i szerokości przerwy zabronionej dla materiałów krystalicznych

Rys. 4a [1] prezentuje ogólnie pasmo przepuszczalności, wyrażone w wariancie transmisji T (gdzie $T = I/I_0$). Rys. 4b [2] przedstawia pasmo przepuszczalności, wyrażone przez wartość współczynnika absorpcji β , gdzie

$$I = I_0 \exp [-\beta(\omega) L]$$

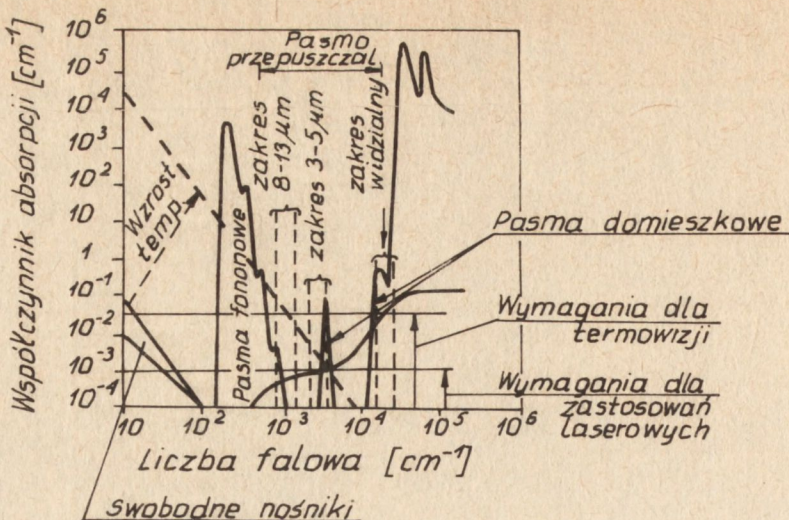

Rys. 3. Długofalowe granice pasm przepuszczalności dla materiałów krystalicznych

Rys. 4a. Uogólnione przedstawienie pasma przepuszczalności wyrażone przez wartości transmisji T

W cytowanych wyrażeniach I_0 oznacza natężenie wiązki promieniowania padającego, I - natężenie tego promieniowania po przejściu przez warstwę grubości L , $\beta(\omega)$ - współczynnik absorpcji dla promieniowania o liczbie falowej $1/\lambda = \omega$.

Rys. 4b. Uogólnione przedstawienie pasma przepuszczalności wyrażone przez wartości współczynnika absorpcji

Od strony fal krótkich pasmo przepuszczalności jest ograniczone absorpcją promieniowania przez elektrony wzbudzone z pasma podstawowego do pasma przewodnictwa. Gdy energia kwantów promieniowania obniży się poniżej wartości E_g (szerokość przerwy energetycznej), wartość β maleje gwałtownie (początkowo w zakresie wartości ok. $10^2 < \beta < 10^{-2}$ eksponencjalnie dla malejącego ω) [3].

Zgodnie z danymi rys. 2, wraz ze wzrastającą masą cząsteczkową zmniejsza się udział jonowości wiązań, a wraz z malejącym stopniem jonowości zmniejsza się szerokość przerwy energetycznej E_g . Odpowiada temu wzrastająca długość fal dla krótkofalowej granicy pasma przepuszczalności.

Od strony długofalowej pasmo przepuszczalności jest ograniczone absorpcją fonową, związaną ze wzbudzeniem drgań sieci krystalicznej.

Dla prostego kryształu jonowego [1]

$$f = \left[2K \left(\frac{1}{m_1} + \frac{1}{m_2} \right) \right]^{\frac{1}{2}}$$

Poszczególne symbole oznaczają: f - maksymalną częstotliwość pasma absorpcji fonowej, K - stałą charakteryzującą siłę wiązania chemicznego, m_1 i m_2 - masy atomów tworzących sieć krystaliczną.

Przytoczone wyżej czynniki, wyznaczające zakres pasma przepuszczalności, wynikają z uwarunkowań charakterystycznych dla własności danego materiału, a więc związanych z jego składem podstawowym i strukturą.

W rzeczywistych materiałach do tych uwarunkowań "charakterystycznych" dołączają się uwarunkowania "okolicznościowe". Są to: absorpcja elektronowa na nośnikach dostarczanych przez zanieczyszczenia, absorpcja fonowa również związana z zanieczyszczeniami, zjawiska rozpraszania powodowane przez defekty struktury wewnętrznej, jak np.: pory, pęcherze, wtrącenia obce oraz defekty powierzchni materiału, ewentualnie defekty pokryć antyrefleksyjnych.

W materiałach polikrystalicznych rozpraszanie może być powodowane przez granice ziarn. Rozpraszanie nie stanowi jednak większej przeszkody, o ile materiały są dostatecznie "czyste". Wskazuje na to skuteczność nowych technologii otrzymywania materiałów właśnie w formie polikrystalicznej.

Uwarunkowania "okolicznościowe" absorpcyjnych właściwości materiałów wiąże się z cechami stosowanych technologii.

O technicznej przydatności materiałów, obok kluczowej sprawy absorpcji, decyduje szereg innych ważnych właściwości:

1) w zakresie właściwości optycznych

- rozpatrywany wyżej współczynnik absorpcji (o wartości nie większej niż $10^{-1} \div 10^{-2}$ dla układów "szerokopasmowych" oraz rzędu 10^{-3} i poniżej tej wartości dla układów pracujących z wiązką laserową),
- współczynnik załamania (korzystne wartości leżą w przedziale $2 \div 3$), z uwzględnieniem jego zależności od temperatury, dyspersji, stałości w obrębie powierzchni elementu;

2) w zakresie właściwości termicznych

- przewodnictwo cieplne,
- współczynnik rozszerzalności,
- ciepło właściwe;

3) w zakresie właściwości mechanicznych

- współczynnik sprężystości,
- granica plastyczności,
- twardość;

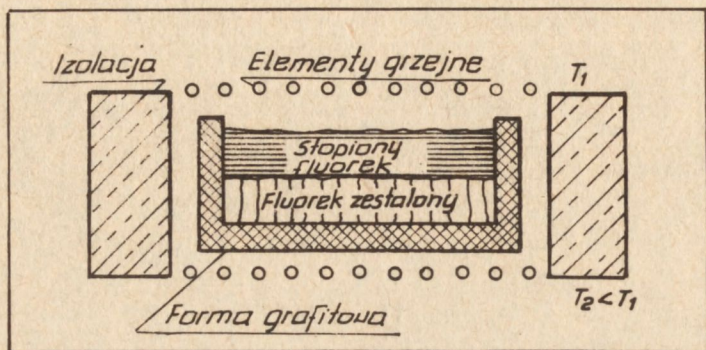
4) w zakresie właściwości chemicznych

- rozpuszczalność w wodzie,
- odporność na działanie atmosfer chemicznie aktywnych.

W technologii materiałów dla podczerwieni, obok technologii "klasycznych" (monokrystalizacja), znalazły zastosowanie nowe, niekonwencjonalne technologie otrzymywania i obróbki materiałów. Te nowe technologie mają na celu przezwyciężenie różnej natury ograniczeń nakładanych przez klasyczne technologie monokrystalizacji, a zwłaszcza: a) zwiększenie dostępnych rozmiarów wytwarzanych bloków materiałów, b) ulepszenie właściwości np. wytrzymałości mechanicznej lub "ominięcie" defektów struktury

związanych z monokryształizacją niektórych związków, c) zmniejszenie kosztów produkcji.

I tak np. w przypadku fluorytu CaF_2 i germanu stosowane są technologie "odlewania" (casting) [2], wielkowymiarowych bloków polikryształicznych (rys. 5). Polikryształiczność, jeśli nie towarzyszy jej wydzielanie zanieczyszczeń na granicy ziarn, może bowiem nie stanowić przeszkody w szeregu zastosowań.

Rys. 5. Schemat procesu "odlewania" (casting) bloków polikryształicznego CaF_2

W przypadku halogenków metali alkalicznych znalazła zastosowanie technologia "miażdżenia (forging) na gorąco" [2], pozwalająca przeprowadzić tradycyjnie wytworzone elementy monokryształiczne w polikryształiczne, o uporządkowanej strukturze wytworzonych ziarn, umożliwiającej wielokrotne zwiększenie wytrzymałości mechanicznej.

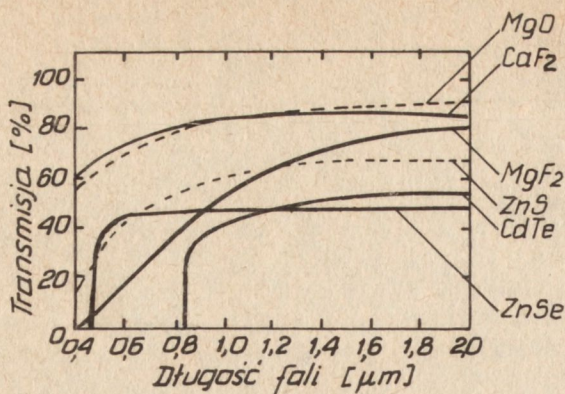
Zarówno do szeregu halogenków (MgF_2 , CaF_2) jak i związków $\text{A}^{\text{II}}\text{B}^{\text{VI}}$ (ZnS , ZnSe , CdTe) znalazła zastosowanie technologia wytwarzania elementów optycznych przez prasowanie w wysokich temperaturach i pod wysokim ciśnieniem drobnokryształicznych proszków (seria materiałów "Irtran", według technologii opracowanych przez firmę Kodak). Wreszcie w szeregu przypadków (np. ZnSe , CdTe) zastosowano technologię wzrostu z fazy gazowej materiału nie w formie objętościowej (do cięcia na płytki), lecz wprost w formie polikryształicznych warstw stosownej grubości.

W przypadku ZnSe technologia ta została rozwinięta także w ogromnej skali umożliwiającej wytwarzanie polikryształicznych paneli, o powierzchniach całych metrów kwadratowych, ciętych następnie na mniejsze formaty powierzchniowe [2, 8].

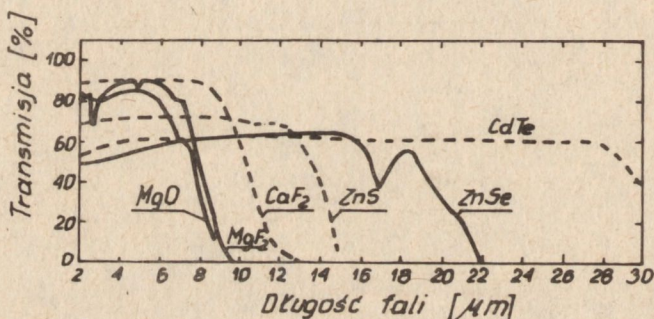
Podstawowe dane charakteryzujące związki $\text{A}^{\text{II}}\text{B}^{\text{VI}}$ jako materiały optyczne podano w tabeli 1 [6, 7], a krzywe transmisji pokazano na rys. 6a i 6b [5].

Tabela 1. Podstawowe własności materiałów A^{II}B^{VI} stosowanych do wytwarzania elementów optycznych przepuszczalnych dla podczerwieni

Materiał	Określenie procesu technologicznego	Użyteczny zakres w podczerwieni [μm]	Współczynnik pochłaniania przy $10 \mu\text{m}$ [cm^{-1}]	Współczynnik załamania n przy $10 \mu\text{m}$	$\frac{dn}{dT}$ przy 300 K $\times 10^{-6} \text{ K}^{-1}$	$\alpha = \frac{1}{l} \cdot \frac{dl}{dT}$ $\times 10^{-6} \text{ cm/cm} \cdot \text{K}$	Ciepło właściwe 250°C [$\text{cal/g} \cdot \text{deg}$]	Twardość wg Knoop
ZnS	Irtran 2 - prasowanie na gorąco	0,4-14,5	0,11	2,1986	51	6,9-7,4		250
ZnS	Polikrystaliczny, z fazy gazowej	0,4-14,5	0,11	2,1986	-	-	0,116	250
ZnSe	Irtran 4 - prasowanie na gorąco	0,5-22	0,13	2,407	48-58	7,4-8		100
ZnSe	Polikrystaliczny, z fazy gazowej	0,5-22	0,003	2,407	100	8,53	0,016	100
ZnTe	Wzrost z fazy ciekłej	0,5-26	0,01	2,70	-	8,36	-	-
CdTe	Irtran 6 - prasowanie na gorąco	0,9-31	0,29	2,672	96	5,3-6		45
CdTe	Polikrystaliczny	1-28	0,002	2,56	93-107	5,9	0,053	45

Rys. 6a. Krzywe transmisji dla podstawowych materiałów optycznych od strony fal krótkich

Rys. 6b. Krzywe transmisji dla podstawowych materiałów optycznych od strony fal długich

2. TECHNOLOGIE MATERIAŁÓW $A^{II}B^{VI}$ Z PUNKTU WIDZENIA ZASTOSOWAŃ DO WYTWARZANIA OKIEN PODCZERWIENI

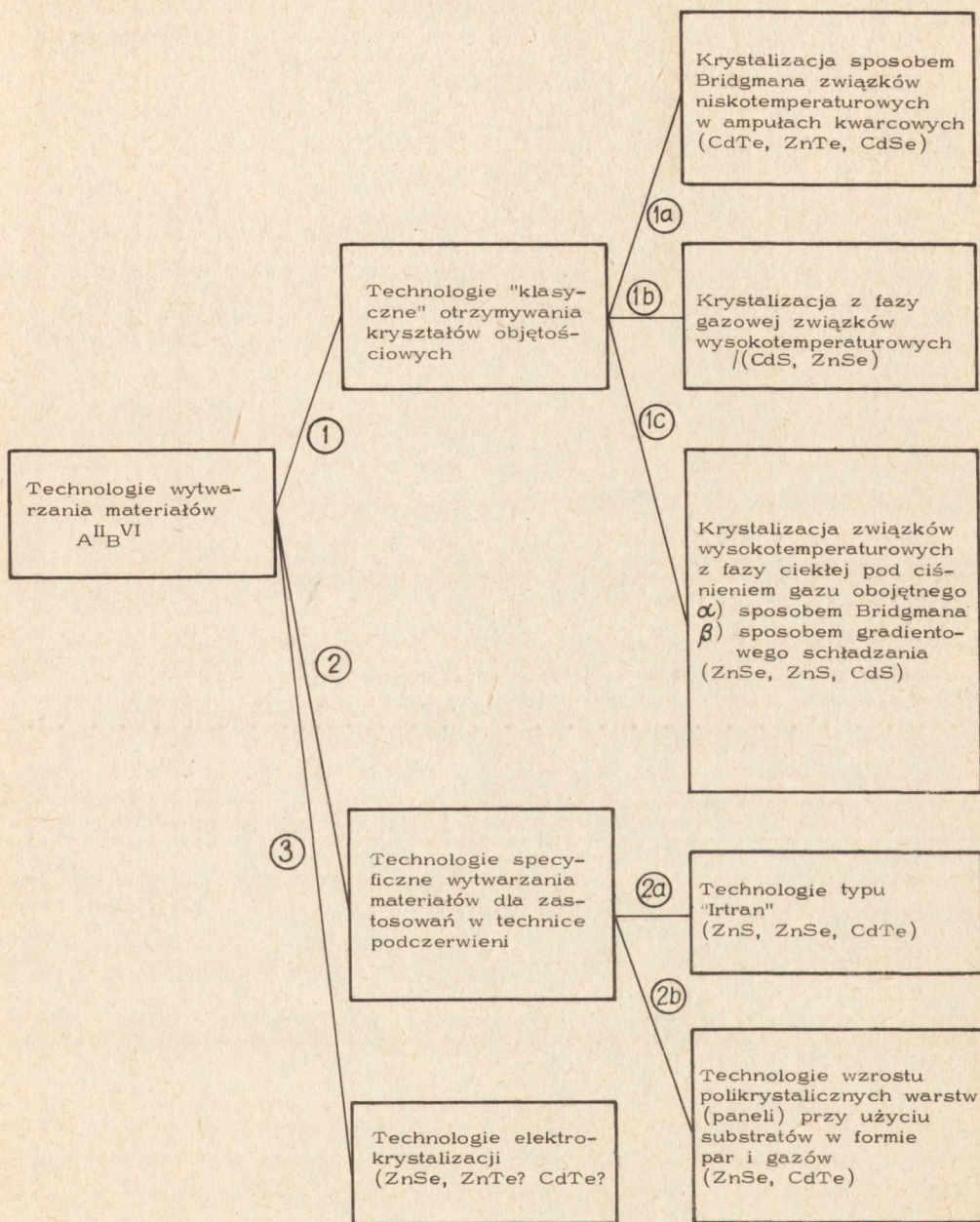
Klasyfikację technologii materiałów $A^{II}B^{VI}$ z uwzględnieniem kierunków związanych z wytwarzaniem okien podczerwieni przedstawiono na załączonym schemacie.

2.1. Krystalizacja sposobem Bridgmana związków niskotemperaturowych w ampułach kwarcowych (kierunek 1a)

Dotyczy ona krystalizacji związków "niskotemperaturowych" ($CdTe$ i $ZnTe$ oraz granicznie $CdSe$), których temperatura topnienia, a także i prężności par, nie pozostają w kolizji z możliwościami technicznymi zastosowań kwarcu na pojemniki. Co za tym idzie krystalizacja ich jest prowadzona w hermetycznych ampułach kwarcowych ($ZnTe$ [9,10], $CdTe$ [11, 12, 13, 14]). Objętościowa forma wzrostu jest praktykowana z tego

SCHEMAT KLASYFIKACJI TECHNOLOGII
MATERIAŁÓW TYPU $A^{II}B^{VI}$

względu, że materiały te są stosowane nie tylko do okien podczerwieni, ale w dużej mierze do wytwarzania modulatorów elektrooptycznych. (CdTe i ZnTe) i detektorów promieniowania jonizującego (CdTe). Do zastosowań elektrooptycznych i detektorowych potrzebne są materiały objętościowe; materiały w tej formie mogą być cięte również na płytki. W stosunku do CdTe są też praktykowane "wyspecjalizowane" kierunki "2a" i "2b".

2.2. Krystalizacja związków wysokotemperaturowych z fazy gazowej (kierunek 1b)

Kierunek krystalizacji materiału objętościowego z fazy gazowej w ampule samohermetyzującej się lub zamkniętej w zastosowaniu do związków wysokotemperaturowych jak CdS, ZnSe (Peiper - Polich [15], Cutter - Woods [16]) bywa praktykowany bądź, gdy aparatura niezbędna dla kierunku "1c" jest niedostępna, bądź niekiedy specjalnie dla uzyskania materiału o większej perfekcji niż umożliwia to kierunek "1c". Praktykowane sposoby szczegółowe stanowią na ogół powtórzenie lub modyfikacje dwóch sposobów podstawowych, według publikacji wyżej cytowanych.

Na uwagę i doświadczalne zbadanie zasługuje ewentualne skojarzenie rozwiązań właściwych dla krystalizacji z fazy gazowej w objętości zamkniętej z potrzebami wzrostu w formie warstw polikrystalicznych (skojarzenie z kierunkiem "2b").

2.3. Krystalizacja związków wysokotemperaturowych z fazy ciekłej pod ciśnieniem gazu obojętnego (kierunek 1c)

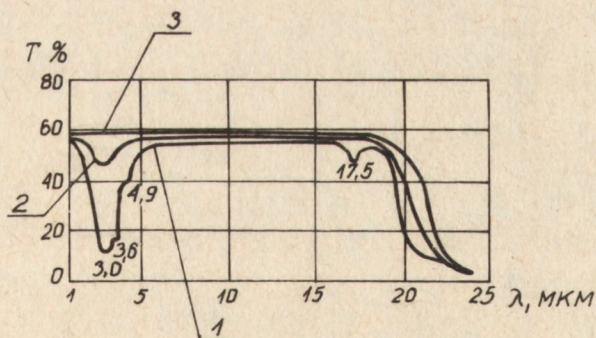
Kierunek ten jest stosowany w odniesieniu do związków wysokotemperaturowych ZnSe, CdS i ZnS, których temperatury topnienia wykluczają stosowanie swobodnych pojemników kwarcowych. Prężności par w temperaturze topnienia są niewysokie, toteż w stosunku do ZnSe i CdS (temp. topnienia w pobliżu 1500°C bywa stosowana niekiedy krystalizacja w hermetycznych ampułach kwarcowych (które stają się plastyczne) umieszczonych w osłonach grafitowych (swoista realizacja kierunku "1a"). Według kierunku "1c" czy to w wariacie "α" (sposób Bridgmana), czy też "β" (sposób gradientowego schładzania) procesy są prowadzone pod wysokim ciśnieniem argonu, który wprowadza mechanizmy blokady dyfuzyjnej, przeciwdziałającej parowaniu materiału z niehermetycznych tygli grafitowych. Sposoby krystalizacji ZnSe według tego kierunku prezentowane są w publikacjach [17, 18, 19, 20, 21, 22, 23].

Wyjąwszy publikację [20], cechą charakterystyczną pozostałych jest brak danych charakteryzujących otrzymywany materiał z punktu widzenia zastosowań na okna podczerwieni. Materiał jest otrzymywany na ogół

w postaci wlewków o małych średnicach (poniżej 20 mm). Wiele uwagi poświęca się defektom struktury [24, 25, 26, 27], którymi są zwłaszcza: pęcherze, wtrącenia faz obcych i zjawiska bliźniakowania. Wszystkie one mają niewątpliwie ujemny wpływ na przydatność dla zastosowań optycznych.

Publikacja [20] wyróżnia się ukierunkowaniem na otrzymywanie ZnSe dla zastosowań optycznych (choć w postaci wlewków o małych średnicach 15 mm). Proces łączy w jednym cyklu technologicznym syntezę z bardzo czystych pierwiastków i krystalizację. Obie fazy procesu są prowadzone pod bardzo wysokim ciśnieniem (100 MPa) argonu spektralnie czystego, wymaganym zwłaszcza w fazie syntezy z pierwiastków o wysokich prężnościach par własnych. Otrzymywane są z reguły monokryształy, przy czym zawsze do kierunku osi tygła jest prostopadła płaszczyzna [1 1 0]. Tylko w niektórych wypadkach występują zbliźniczenia według płaszczyzny [1 1 1]. Znaczne ograniczenie defektów (także w postaci pęcherzy i wtrąceń) przypisuje się eliminacji zastosowania wstępnie zsyntezowanego, dostępnego jako produkt handlowy ZnSe, który jest stosowany zwykle w procesach przedstawionych w innych publikacjach. Należy zwrócić uwagę, że w "zwykłych" aparaturach ciśnieniowych, np. typu MSR (firmy Metals Research), dostosowanych do ciśnień 10÷15 MPa gazu obojętnego, nie jest możliwe prowadzenie w jednym cyklu z krystalizacją syntezy z pierwiastków.

Według rozpatrywanej publikacji także oczyszczanie wstępnie zsyntezowanego ZnSe przez sublimację nie prowadzi do rezultatów dorównujących syntezie z bardzo czystych pierwiastków w jednym cyklu technologicznym z krystalizacją (rys. 7).

Rys. 7. Wpływ rodzaju wyjściowego ZnSe na transmisję kryształów ZnSe (wg [20])

- 1) ZnSe czystości do luminoforów, 2) ZnSe jw. dodatkowo sublimowany w H_2Se , 3) ZnSe syntezowany z pierwiastków

Kryształizacja ZnS według kierunku "1c" jest omawiana w publikacjach [28, 29, 30, 31, 32, 33, 21]. Wymaga stosowania bardzo wysokich temperatur ~ 2123 K.

Niezależnie od defektów właściwych dla ZnSe, w przypadku ZnS kryształizowanego z fazy ciekłej pojawia się problem występowania w kryształach mieszaniny zbliżniczonych struktur heksagonalnej (wurcytowej) i regularnej (sfalerytowej) [21]. Taka zbliżniczona struktura mieszana wraz z błędami ułożenia stwarza pozór występowania osi sześciokrotnej, wskutek czego pierwotnie sądzono [34], iż otrzymuje się jednorodną strukturę heksagonalną. Na udział poszczególnych struktur wpływają silnie domieszki [24, 25, 26, 27], w szczególności Al - w kierunku wzrostu stopnia heksagonalności, a Cu - w kierunku obniżenia stopnia heksagonalności.

2.4. Technologie typu "Irtran" (kierunek 2a)

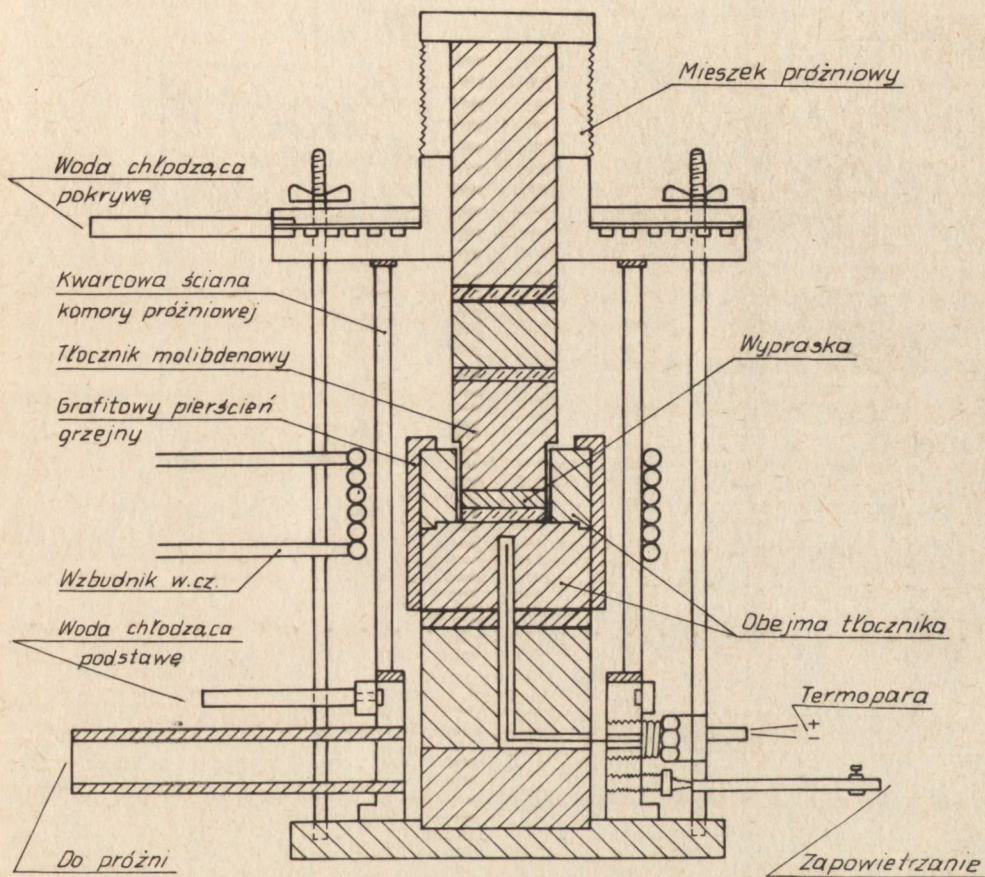
Pracochłonność, złożoność i duże koszty aparatury, stosunkowo małe średnice przy nierewelacyjnej strukturze materiałów kryształizowanych z fazy ciekłej pod ciśnieniem gazu obojętnego, zapotrzebowanie na elementy o większych średnicach - należą do przyczyn, dla których w laboratoriach amerykańskiej firmy Eastman Kodak Company opracowano technologie typu "Irtran", dotyczące trzech podstawowych materiałów typu $A^{II}B^{VI}$: ZnS (Irtran 2), ZnSe (Irtran 4) i CdTe (Irtran 6) [37, 38, 39, 5].

Zasada tych technologii polega na prasowaniu na gorąco drobnokryształicznych proszków wymienionych związków, poddanych uprzednio odpowiedniej obróbce termicznej w próżni, w atmosferze gazów obojętnych (N_2 , Ar), bądź w atmosferze wodoru. Zabieg ten ma na celu uwolnienie materiału od wilgoci, związków z tlenem i ponadstechiometrycznego niezwiązanego cynku i selenu (w przypadku ZnSe). Analogiczne postępowanie należy przewidywać w przypadku ZnS i CdTe. Obróbka termiczna prowadzi zarazem do wzrostu wielkości ziarn i wielkości aglomeratów ziarn. Poddany obróbce termicznej drobnokryształiczny proszkowy ZnSe wykazuje strukturę regularną.

W przeciwieństwie do innych materiałów, przepuszczalność dla promieniowania elementów otrzymywanych metodą prasowania na gorąco wzrasta ze wzrostem wielkości ziarn wyjściowego proszkowanego ZnSe, uzyskiwanego w wyniku wstępnej obróbki termicznej. Według publikacji [40] fakt ten wskazuje, że w procesie prasowania na gorąco dominującą rolę odgrywają procesy sublimacji, a nie procesy plastycznej deformacji i dyfuzji.

W przypadku ZnSe prasowanie odbywa się w temperaturze 1273 K, przy ciśnieniu ok. 210 MPa, w próżni i umożliwia po obróbce szlifiersko-polerskiej otrzymanie przezroczystych płytek o transmisji rzędu kilka-

dziesiąt procent. Schemat komory do próżniowego prasowania z wersją grzania indukcyjnego przedstawia rys. 8 [38]. Technologia prasowania na gorąco stawia specjalne wymagania w stosunku do materiałów, z których są wykonywane elementy tłoczące. Elementy te wykonuje się z molibdenu lub stopu molibdenu z tytanem lub cyrkonem. Jako materiały pomocnicze są stosowane folie grafitowa lub wolframowa (wykładzina ścianek wewnętrznych obejmy i tłoka, które bezpośrednio stykają się z ZnSe).

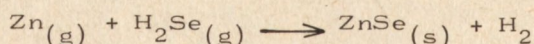

Rys. 8. Schemat komory do prasowania na gorąco w próżni według technologii typu IRTRAN

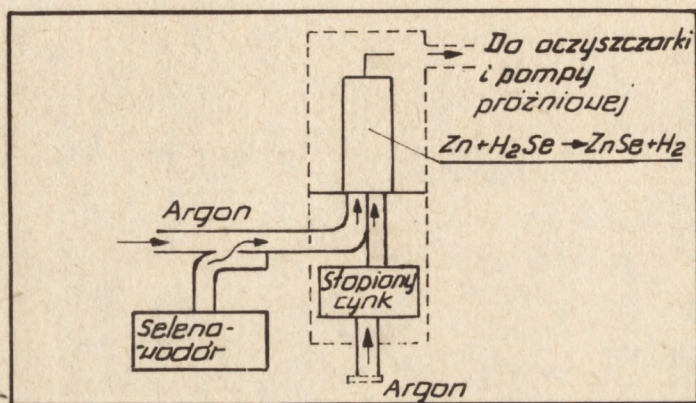
2.5. Technologia wzrostu polikrystalicznych warstw przy użyciu substratów w formie par i gazów (kierunek 2b)

Dla ZnSe zasada procesów według kierunku 2b przedstawiona została np. w publikacjach [2, 8, 43]. Proces narastania warstwy polikrystalicznej

(rozmiary ziarn rzędu 100-50 μm) o powierzchni paru metrów kwadratowych odbywa się [2] w ogromnej aparaturze, przedstawionej schematycznie na rys. 9, według reakcji

Materiał wykazuje bardzo małą absorpcję przy 10,6 μm ($\beta = 4 \times 10^{-4} \text{ cm}^{-1}$).

Rys. 9. Schemat aparatury do wzrostu z fazy gazowej polikrystalicznych paneli ZnSe

W zastosowaniu do CdTe wzrost warstw polikrystalicznych jest znany z publikacji [41], przedstawiającej zagadnienie w stadium niezakończonych badań w skali laboratoryjnej, bez określenia własności optycznych otrzymanych warstw. Artykuł odsyła również do "Sprawozdań" według [8].

Jeśli chodzi o relacje między wzrostem materiałów w formie objętościowej z fazy gazowej (kierunek 1b) a wzrostem w formie polikrystalicznych płytek ew. paneli (kierunek 2b) - to w przypadku "1b" źródłem substratów gazowych (par) jest wstępnie zsyntezowany związek umieszczony w zamkniętej objętości ampuly i poddawany "sublimacji" przez dysocjację, a warunki krystalizacji - przynajmniej teoretycznie - zmierzają do otrzymania materiału w formie monokryształów lub polikryształów o dużych ziarnach.

W przypadku "2b" warunki krystalizacji z założenia zmierzają do wzrostu silnie polikrystalicznego, a substratami są wprowadzane w obojętnym gazie nośnikowym pary pierwiastków (np. dla CdTe) [41] lub pary Zn i gazowy H_2Se (dla warstw ZnSe w formie "wielkogabarytowej") [2, 43].

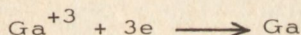
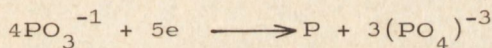
2.6. Elektrokryształizacja i jej hipotetyczne zastosowanie do wytwarzania okien podczerwieni (kierunek 3)

Przez elektrokryształizację należy tu rozumieć znajdujące się w toku wstępnych badań doświadczalnych i teoretycznych procesy kryształizacji zachodzące przy przepływie prądu elektrycznego między dwoma elektrodami umieszczonymi w ciekłym przewodzącym stopie - pod działaniem zewnętrznego źródła napięcia. Ciekły stop winien zawierać w formie roztworu bądź substancję krystalizowaną (np. GaAs w Ga, InSb w In), bądź substraty zdolne do tworzenia substancji krystalizowanej w wyniku procesów elektrochemicznych zachodzących na elektrodach.

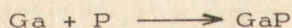
W tym drugim przypadku substratami przy kryształizacji np. epitaksjalnych warstw GaP są substancje będące źródłem jonów Ga^{+3} i PO_3^{-1} [44], a przy kryształizacji epitaksjalnych warstw ZnSe - jonów SeO_3^{-2} i Zn^{+2} [42], rozpuszczone w stopionych solach chlorkowych.

W przypadku roztworów w solach stopionych przepływ prądu przez stop odbywa się dzięki migracji jonów substratów w polu elektrycznym, przy czym stosowane napięcie nie powinno przekroczyć wartości, przy której rozpoczęłaby się elektroliza stopionych soli chlorkowych (rozpuszczalnika). Kryształizacja jest rezultatem reakcji zachodzących przy jednej z elektrod. Np. dla GaP [44] mogą to być:

a) zachodzące na katodzie reakcje redukcji

b) reakcja syntezy

Reakcja b) prowadzi do wzrostu warstwy GaP na podłożu (Si) pełniącym funkcje katody. Dla analogicznego wzrostu ZnSe (rys. 10) na podłożu - katodzie (Si, Ge) jedyna znana publikacja [42] nie podaje przebiegu odpowiednich reakcji.

W przypadku procesów przebiegających w ciekłych stopach metalicznych (np. GaAs w Ga, InSb w In) przepływ prądu przez stop odbywa się przy nakładaniu się następujących mechanizmów przewodzenia [45]:

a) przewodnictwa elektronowego, b) elektrotransportu - unoszenia jonów ujemnych (np. As^{-3} w Ga) w kierunku anody w rezultacie przekazywania im pędu przez poruszające elektrony, c) elektromigracji - ruchu jonów pod bezpośrednim działaniem pola elektrycznego.

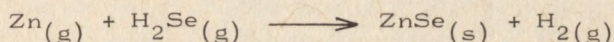
omośnie możliwości wzrostu warstw grubości rzędu milimetrów, zwłaszcza o małej koncentracji nośników (dużej oporności).

3. Ograniczając zastosowanie elektrokrystalizacji do wzrostu warstw epitaksjalnych, w przypadku związków $A^{II}B^{VI}$ preferencje będą miały procesy w roztworach soli stopionych z udziałem procesów elektrochemicznych. Elektrokrystalizacji z roztworów metalicznych nie sprzyjają własności fizykochemiczne układów takich jak ZnSe-Zn, ZnSe-Se, ZnS-Zn.

3. PRACE TECHNOLOGICZNE NAD KRYSTALIZACJĄ OKIEN PODCZERWIENI W ITME

Zgodnie z tendencjami charakterystycznymi dla zagadnienia, prace w ITME zostały skierowane przede wszystkim na problemy wzrostu ZnSe w postaci polikrystalicznych płytek z fazy gazowej.

Wzrost polikrystaliczny według kierunku 2b przebiega zgodnie z reakcją

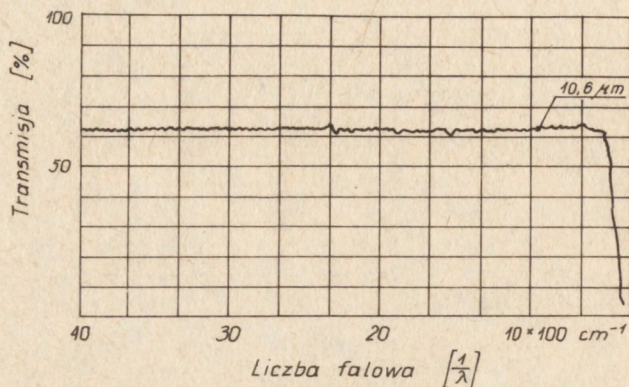
Stwarza to problem znalezienia wydajnego źródła gazowego H_2Se , pracującego w sposób ciągły w czasie dość długotrwałego procesu. Ze względu na niedostępność w kraju H_2Se jako materiału oferowanego w handlu (gaz w butlach), postanowiono jako źródło gazowych substratów reagujących (a więc i par cynku zarazem) wykorzystać substancje wypisane po prawej stronie powyższego równania przy przebiegu reakcji w odwrotnym kierunku (z prawa na lewo).

Tak otrzymane w strefie źródła o temperaturze $T_{\text{źr}}$ substraty gazowe należy w strefie krystalizacji o temperaturze T_{kr} (przy czym $T_{\text{źr}} > T_{\text{kr}}$) doprowadzić do reakcji w kierunku syntezy ZnSe (z lewa na prawo), w sposób umożliwiający wzrost polikrystalicznych płytek ZnSe. ZnSe stosowany w charakterze źródła H_2Se poddawano "stechiometryzacji" przez wygrzewanie w strumieniu H_2 wyjściowego proszkowego ZnSe, a następnie prasowano w formie wałków. W procesie krystalizacji stosowano H_2 pod ciśnieniem atmosferycznym, oczyszczony od tlenu w aparacie "Deoxo". Procesy przebiegały w układzie quasihermetycznym. Układ ten tworzyła "amputa" w formie odcinka rury kwarcowej średnicy wewnętrznej około 30 mm z przestrzenią reakcyjną zamkniętą z jednej strony cylindryczną wypraską ZnSe, z drugiej zaś strony cylindryczną wkładką grafitową, której przekrój stanowił podłoże dla wzrastającej płytki ZnSe. "Amputa" reakcyjna była umieszczona w zewnętrznej kwarcowej rurze osłonowej wypełnionej wodorem.

Przy określonej stałej temperaturze "źródła" badano wpływ położenia i temperatury podłoża oraz średnicy podłoża na rezultaty wzrostu polikrystalicznego.

Stopień przezroczystości uzyskiwanych płytek ZnSe umożliwia bardzo dobrą czytelność druku. Na rys. 11 przedstawiono krzywą charakteryzującą transmisję płytek w szerokim zakresie podczerwieni. Poziom transmisji jest zadawalający; krzywa transmisji nie wykazuje lokalnych pasm absorpcji związanych z zanieczyszczeniami (porównaj rys. 7).

Rys. 11. Krzywa transmisji płytek ZnSe otrzymywanych według aktualnego stanu prac doświadczalnych w ITME

Płytki o takich własnościach mogą być stosowane na okna detektorów podczerwieni.

Dalsze prace winny uwzględnić zwiększenie stopnia polikrystaliczności płytek. Rezultatowi temu sprzyjać może prowadzenie procesów krystalizacji przy obniżonym ciśnieniu H₂.

(Tekst dostarczono 17.02.1983 r.)

LITERATURA

1. Frazer M. i in.: Int. Conf. on Low Light and Thermal Imaging Systems, 3-5 March 1975, 21-28
2. Miles P.: Opt. Engineering, 15, No 5, 1976, 451-459
3. Deutsch T.F.: J. Phys. Chem. Solids, 34, 1973, 2091-2104
4. Marsh K.L., Savagi J.A.: I.R. Physics, 14, No 2, 1974, 85-97
5. Parsons W.F.: Appl. Optics, 11, No 1, 1972, 43-49
6. Lloyd J.M.: Thermal Imaging Systems, Plenum Press 1975, tłum. ros. Izd. Mir, 1978
7. Information shitt Prop. II-VI crystals, CLEVELAND CRYSTALS INC., 1978
8. Proc. 4th (5th) Annual Conference on IR Laser Window Materials, 1975 (1976)
9. Piotrowski I. i in.: Biuletyn WAT, 1978, 61-64
10. Triboulet R.: J. Cryst. Growth, 28, 1975, 29-35
11. Triboulet R., Marfaing Y.: J. Electrochem. Soc., 120, 1973, 1260
12. Kyle N.R.: J. Electrochem. Soc., 118, No 11, 1971, 1790-1797
13. Gentile A.L. i in.: Mat. Res. Bull., 8, 1973, 523-532
14. Selim F.A., Kröger F.A.: J. Appl. Phys., 49, No 7, 1978, 3737-3741
15. Piper W.W., Polich S.L.: J. Appl. Phys. 32, No 7, 1961, 1278-1279
16. Cutter J.R., Woods J.: J. Cryst. Growth, 47, 1979, 405-413
17. Tsujimoto Y. i in.: Jap. J. Appl. Phys. 5, 1966, 636
18. Fischer A.G.: J. Electrochem. Soc., 117, 1970, 41C-47C
19. Kimura H., Komiya H.: J. Cryst. Growth, 20, 1973, 283
20. Dubienskij K.K. i in.: Optiko-miechaniczeskaja promyslennost, No 2, 1969, 30-33
21. Demianiuk M.: Monokryształizacja Związków A^{II}B^{VI} ..., Suplement do Biuletynu WAT, Nr 11 (303), 1977
22. Kikuma I., Furukoshi M.: J. Cryst. Growth, 41, 1977, 103-108
23. Holton W.C i in.: J. Cryst. Growth, 1969, 97-100
24. Czernikow A.N.: Nieorg. Mat., 15, No 9, 1979, 1680-1681
25. Kikuma I., Furukoshi M.: J. Cryst. Growth, 44, 1979, 467-472
26. Kułakow i in.: Nieorg. Mat., 12, No 10, 1976, 1867-1869
27. Demianiuk M., Żmija J.: Kristallografija, 24, No 4, 1979, 868-873
28. Fischer A.G.: J. Electrochem Soc., vol. 106, No 9, 1959, 838-839
29. Sysoev L. i in.: Pat BRD, 1,289,034, 1971
30. Kozielski M.: J. Cryst. Growth, 1, 1967, 293
31. Anan'eva G.V. i in.: Sov. Phys. Solid State, 10, 1968, 1417
32. Kuznetsov V.A.: Growth of Crystals, Vol 4, 1966, 117
33. Shternberg A.A.: Sov. Phys. Crystallog, 1962, 265
34. Adamiano A., Aven M.: J. Appl. Phys., 31, 1960, 36
35. Kozielski M.J.: Prace Inst. Fiz. P.W., Nr 16, 1976

36. Suslina L.G., Fedorow D.L.: Phys. Stat. Sol., 21, 1974, 389
37. U.S. Pat. 3,131,238, 1964 (dla ZnS)
38. BRD Patschr. 1,244,433, 1971 (dla ZnSe)
39. US. Pat. 3,454,358, 1969 (dla ZnSe)
40. Sokoł W.A. i in.: Nieorg. Mat. (ros.), 14, No 5, 1978, 855-857
41. Tuller H.L. i in.: J. Cryst. Growth, 42, 1977, 150-156
42. Yamamoto A., Yamaguchi M.: Jap. J. Appl. Phys., 14, 1975, 561-562
43. Lewis K. et. al.: J. Cryst. Growth., 56, 1982, 614-619
44. Cuomo J.J., Gambino R.J.: J. Electrochem. Soc., 115, No 7, 1968, 755-759
45. Bryśkiewicz T.: Semiconductor Optoelectronics, Proc. of the 2nd Intern. School Cetniewo 1978, Ed. M.A. Herman, 1980, str. 187-212
46. Daniele J.J.: J. Electrochem. Soc., 124, No 7, 1977, 1143-1144
47. Gieworkian W.A. i in.: Żur. Tiech. Fiz., 47, No 6, 1306-1313
48. Diemin W.N. i in.: Żur. Tiech. Fiz., 48, No 7, 1442-1445
49. Buźdin Ja.A. i in. W: Kuzniecowa F.A.: Proc. rosta półprow. krystalów i plenek, 1981, 52-67